

ZEYNƏB HATƏMZAD

BDU-nun doktorantı

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

XVII-XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ-FRANSA DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA TICARI-IQTISADI ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: Səfəvilər dövrü-xarici siyasət-Fransa dövləti ilə münasibətlər-iqtisadi-ticari əlaqələr

Ключевые слова: период сефевидов, взаимоотношения с Фракцией, торгово-экономические связи

Keywords: safavids period, foreign policy, relations with France, economic and trade relations

Uzun müddətli tənəzzüldən sonra XVII əsrin əvvəlində başlamış ümumi iqtisadi yüksəliş şəhərlərin inkişafında öz əksini tapır. Təsadüfi deyildir ki, XVII əsr mənbələri əvvəlki əsrlərin mənbələrinə nisbətən peşə-sənət sexləri haqqında daha çox danışır. Sexlər əvvəlkindən daha çox rol oynayırdı. Sex ustanın peşəkarlığını müəyyən edir və qiymətləndirirdi: şagird, usta yardımçısı (xəlifə) və usta kimi dərəcələr mövcud idi. Ustalıq dərəcəsi vermək adətləri də mövcud idi. Sexlərin seçilmiş böyükləri vardı. Onlar seçilirdilər və şəhər hakimi adlandırılırdı. Təzkirət əl-moluk məlumat verir: hər bir kvartal, hər bir kənd və hər bir sənət sexinin insanları öz aralarında layiqli və etibarlı adamı təyin edir və ona şəhadət və məvacib verirlər. Naqibin möhürü ilə bu sənədi kələntərə gətirirlər və ondan vəsiqə (təliqə) və seçilən fərd üçün geyim alırlar və sonra həmin şəxs onların işləri ilə məşğul olmağa başlayır. Sex böyüyünün icazəsi olmadan heç kim sənər emalatxanası açə bilmirdi. Sex ustalarının öz yığıncaqları olurdu. Hər ilin ilk üç ayı şəhərin kələntəri öz evində bütün sex böyüklərini yığır və onlarla birlikdə ayrı-ayrı sexlər arasında sənətə görə vergi məbləğini (buniçe) müəyyən edir. Bu qayda sexlərin şəhər həyatında əhəmiyyətini artmasını göstərir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, (səlcuqlar və elxanilər dövrünə aid) o dövrdə maliyyə məmurları öz bildikləri kimi sənətkarları vergilərlə yükləyirdilər və bu zaman sexlərlə məsləhətləşmirdi və onların fikrini nəzərə almırdılar. XVII əsrdə bəzi sexlər xəzinəyə naturada öz sənət məmulatlarının müəyyən bir hissəsini çatdırırdılar, başqaları isə onun əvəzinə vergiləri pulla ödəyirdilər. Sexlər dərviş ordenləri heydərilər və nemətullahlarla sıx əlaqədə idilər. Bu ordenlər XVI- XVIII əsrlərdə İranın şəhərlərində böyük nüfuza malik idilər. (7, 165)

Fransız tacirlər XVII və XVIII əsrlərdə Fransanın Şərqi-hind şirkətinin ticarət mərkəzlərini fəaliyyətə gətirmək üçün Bəsrə və Bəndər-Abbas limanına daxil oldular. 1623-cü ildən Karams dini təbliğatçılar Bəsrədə məskunlaşdılar. Tavernye 1639-cu ildə Fars körfəzinə səfər etdi və Fransanın siyasi orqanlarına körfəz haqqında bir sıra məlumatlar verdi. Kolber XIV Luinin naziri 1665-ci ildə ticarət şirkəti təsis etdi və Bəndər-Abbasda bir emalatxana yaratdı. 1669-cu ildə Fransanın Şərqi-hind şirkətinin üç gəmisi ilk dəfə olaraq Fars körfəzinə daxil oldular, 1674-cü ildə Peti Delakrua XIV Luinin rəsmi fərmanına görə rahiblərin Bəsrədə hamisi və Fransa konsulu oldu və ömrünün sonuna qədər orada qaldı və 1741-ci ildə elə orada da vəfat etdi.

Fransanın Fars körfəzində dini, ticari və konsulluq fəaliyyəti iki yüz ildən artıq davam etdi. Bəndər- Abbasın ticarət mərkəzi də XVII və XVIII əsrlərdə fəal idi, lakin 1770-ci ildən Fransa şirkəti əfqan üsyançılarının hücumu ilə bağlı olaraq dağıldı. Fransızların İranda fəaliyyəti

yətləri davam edirdi, belə ki, fransız dini təbliğatçılar və tacirlər İsfahan, Şiraz və Bağdada qədər irəlilədilər. Onların gəmiçilik mərkəzləri Böyük Fransa inqilabına qədər Bəsrədə və Bəndər-Abbasda qaldı. 1759-cu ildə Kont d'Eten dörd Niderland gəmisi Fars körfəzinə hücum etdi və İngiltərənin Bəndər-Abbasda ticarət mərkəzini işğal etdi.

Səfəvilər dövləti süquta uğramamışdan əvvəl bir neçə fransız heyəti yeni ticarət əlaqələri qurmaq məqsədilə İrana gəldi. Bu heyətlərdən biri Berlandirin rəhbərliyi ilə müəyyən müqavilələr imzalamağa nail oldu. Səfəvilər dövlətinin süqutu bir müddət ölkənin xarici ticarətini durğunluğa uğratdı. 1789-cu ildə Fransa inqilabı başladığı zaman dünyada vəziyyət dəyişdi. Fransız qüvvələr Misiri işğal edə bildilər və sonra Napoleon Bonapart Fars körfəzi və Oman dənizi vasitəsilə Hindistana qoşun çəkməyə çalışdı. Fransa qarşısında Avropa ölkələrinin düzlüşünü nəzərə alaraq o bu hədəfə çata bilmədi, lakin Məsqətlə dost münasibətlər qura bildi və bu münasibətlər bir il davam etdi. (8, 104)

İran sarayına XIX əsrin əvvəllərindən MehdiƏli xan Xorasaninin daxil olması ilə özünə cəlb etməyə nail olan ingilislər 1800-cü ildə ser Con Malkomu Tehrana göndərməklə müqavilə imzalamağa nail oldular. Bu müqaviləyə əsasən fransızlar və ya əfqanlar İrana hücum edəcəkləri təqdirdə İngiltərə İrana kömək edəcəkdə. Bu müqavilənin maddələrindən birinə əsasən İran və İngiltərə öz öhdələrinə götürürdülər ki, Fransa donanması Fars körfəzinə daxil olduqda və ya Fransa ordusu İranın limanlarından birində düşdükdə fransızları dəf etmək üçün tədbir görsünlər. Lord Minto, Hindistanın baş komandanı həmin məsələni 1808-ci ildə Con Malkom üçün bəyan etdi. İranda qarşıda qoyulan məsələlərdən biri fransızları İrandan çıxartmaq və onlar tərəfindən Fars körfəzində adalar, limanlar və ya dayanacaq yaradılmasına mane olmaqdır. (8, 105)

Fransızlar 1880-ci ildən çalışdılar ki, yenə Fars körfəzinə yaxınlaşmaq üçün addım atsınlar. Onlar Bəsrə və Xürrəmşəhrdə ticarət mərkəzlərini təsis etmək üçün 1880, 1882, 1883-cü ildə müəyyən addımlar atdılar, lakin nəticə əldə edə bilmədilər.

Fransa 1884-cü ildə özünün ilk qənd məhsulunu Fars körfəzinin bazarına təqdim etdi. Fransa qəndinə tələbat böyük oldu və o, Almaniya və Belçika qəndinə rəqib oldu. Fransa gəmiləri Fars körfəzində qənd daşınması ilə məşğul olmağa başladılar (dörd dəfə 1886-cı ildə, bir dəfə 1889-cu ildə, iki dəfə 1890-cı ildə). Məsələn, 1889-cu ilin dekabrında 14020 kisə Buşəhrə və 11000 kisə qənd Bəsrəyə daşındı. Fars körfəzində Fransa qənd ticarətinin canlanması ona gətirib çıxartdı ki, fransızlar Buşəhri abadlıq baxımdan genişləndirmək qərarına gəldilər. (8, 106)

Fransız tacirlər Buşəhr və Bəndər-Abbasda ticarət mərkəzi təsis etdilər. Bununla yanaşı, 1895-ci ildə dəniz sərnəşin və yükdaşıma şirkəti yaratdılar. Bu şirkət Bombay, Bəsrə və İranın bütün limanları arasında aylıq dəniz xidməti təşkil etmək niyyətində idi. Bu gəmiçilik xidməti öz işində uğurlu olmadı və fransız gəmi şirkət sahibləri Fars körfəzində fəaliyyət göstərmək ümidini itirdilər. Vədalə Fransanın Bəsrədə konsul müavini yazır: Lakin dörd Fransa hərbi gəmisi 1900, 1903 və 1908-ci illərdə Fars körfəzinin bütün limanlarını gəzdirdi və əhali tərəfindən qarşılandı. (6, 76)

Jozef Braso Fransa fabrikantları tərəfindən Buşəhrdə bir ticarət bürosu və bir məktəb təsis etdi. Lakin onun ölümündən sonra bu mərkəzlərin fəaliyyəti dayandı. Fransa dövləti 1899-cu ildə bu şəhərdə öz konsulluğunu yaratdı. Fransa dövləti Culfada Buşəhrin 10 kilometrliyində iki böyük binadan ibarət geniş bir mülk aldı və Fransa nümayəndəliyi bu binada məskunlaşdı. Bir konsulluq bürosu Şirazda və biri də Bəndər- Ləngədə təsis edildi. Bəndər-Ləngə konsulluğun nümayəndəliyi çox tez fəaliyyətini dayandırdı, lakin Bəsrə konsulluğu hələ də fəaliyyət göstərirdi. Fransa arxeoloqları Şuşda arxeoloji qazıntılar apardıqları zaman öz tapıntılarını Buşəhr yolu ilə Fransaya göndərirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra

görməli şəxsiyyətlər Fars körfəzinə səfər etmişlər ki, onların arasında Diyolafua, Perboti, Desko və bir neçə Fransa şahzadəsinin adını çəkmək olar.

Onlar ingilis buxar gəmiləri ilə Fars körfəzinə qənd və şəkər daxil edirdilər və bu dövrdə Fars körfəzi limanları canlanmışdı.

XVII və XVIII əsrlərdə Fransanın Fars körfəzində yalnız bir konsulu vardı və İngiltərənin gəmilərinin çoxu bu ölkənin ticarət mallarını Fars körfəzi limanlarına daşıyırdılar. Bundan əlavə, fransız tacirlər mirvari allmaq üçün Bəhreyn və Dubaya gedirdilər. XIX əsrdə Şiraz, Xürrəmşəhr, Bəndər-Abbas və Bəsrə şəhərlərində Fransa konsulluqları yaradıldı və ticarət işlərini qaydaya saldılar. (8, 107)

Fransız tacirlər Bəndər-Abbasa qənd, şərab, mis və müxtəlif boyalar idxal edirdilər. Fransanın Bəndər-Ləngeyə ixrac etdiyi mal bir miqdar sabun idi. Fransanın Buşəhrə ixrac etdiyi mallar ibarət idi: şərab növləri, konyak, zeytun yağı, kəllə qənd, bir neçə geyim növü, mis, nikel, yun parça, ipək parça, tül, mebel, yazı ləvazimatı, ətrlər, dəri məmulatları, çin malları, sabun. Fransa Buşəhrdən badam, püstə, xalça alırdı.

Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki dövrə qədər Fransa Fars körfəzinə elə də diqqət ayırmırdı, öz ticarət mallarının böyük hissəsini ingilis gəmiləri ilə limanlara göndərirdi və ticarət işlərini xristian, yəhudi və məntəqənin yerli cəmiyyətləri vasitəsilə idarə edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, Fransa İngiltərə, Hindistan və bir sıra başqa Avropa ölkələri ilə müqayisədə bu limanlara daha az idxal-ixracat malları gətirirdi. Baxmayaraq ki, bu ölkənin Qırmızı dəniz və İsveç kanalı boyunca iştirakını daha ciddi qiymətləndirmək olar.

1668-ci ildən, yəni fransızlar Hindistanın Surat limanında məskunlaşdıqdan sonrakı dövrdən başlayaraq Fars körfəzi ilə ticarət etmək fikrinə düşdülər. Karmes təbliğatçıları 1669-cu ildə Fransa şirkətinin üç keşişinin Bəsrəyə daxil olmasından xəbər verir. Bəsrə Osmanlı türklərinin işğalında idi və onlar xristian rahiblərini sıxışdırırdılar.

Fransa dövləti 1736-cı ildə Karmes təriqətindən olan konsulu kənarlaşdırmaqla Jok Dömartenvili konsul təyin etdi. O, 1739-cu ildə Bəsrəyə gəldi və o ildən 1941-ci ilə qədər altı Fransa gəmisi Bəsrəyə daxil oldu və ticarət mallarını yerbəyer etdilər.

1741-ci ildən 1745-ci ilə qədər Qus Fransanın Şərqi hind şirkətinin konsul və nümayəndəsi Bəsrədə olmuşdu. 1770-ci ildə bu şirkət fəaliyyətini dayandırdı və o tarixdən başlayaraq sonrakı dövrlərdə Fransanın Bəsrədəki konsulluqları bilavasitə Marseyin ticarət otağı, Parisin xarici işlər nazirliyi və gəmiçilik nazirliyi ilə təmas qururdu.

Qus 1743-cü ilin 8 mayından 1745-ci ilin 15 iyuluna qədər Fransanın Bəsrədə rəsmi konsulu oldu. Bu müddət ərzində Bəsrədə bir sıra müharibələr baş verdi və bu liman üç ay iranlıların mühasirəsində qaldı. (8, 112-113)

Martino yazır: Biz heç vaxt Bəndər-Abbasda açıq ticarətxananın yaradılması və onun gizli siyasi təşkilata çevrilməsi fikrində olmamışıq. Biz bu ölkəyə ticari işlər həyata keçirmək məqsədilə gəlmişik. Bizim heç vaxt başqa bir fikrimiz olmayıb. (8, 113)

Portuqallar, ingilislər və hollandlarla yanaşı, fransızlar da Bəndər-Abbasda bir ticarət mərkəzi yaratdılar və bu ticarət mərkəzi 1722-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. Vədala Dupleksə istinadən yazır ki, şirkət 1727-ci ildə Bəndər-Abbasda idarəyə malik idi və onun vasitəsilə ticarət mallarını Hindistanın Şəndər Naqurundan bu limana daşıyırdı. Onun sözlərinə görə, 1736-cı ildə Omon fransızların ticarət mərkəzini yaratmaq vəzifəsini aldı. O, üç il sonra Bəsrədə vəfat etdi, lakin Fransa şirkətinin gəmiləri İranla bağladığı müqavilələrə əsasən fəaliyyətdə idilər. Şəndər Naqorda şirkətin müşaviri 1738-ci ildə həmin səyləri davam etdirdi və iki nəfər fransız Bəndər-Abbasda məskunlaşdı. Bəsrədə yerləşən Martenvil şirkətin işlərini Bəndər-Abbasda davam etdirdi. Tenvil 1740-cı ildə hollandların siyasi rəqəbləri və iranlıların təsiri səbəbindən şirkətin Bəndər-Abbasda fəaliyyətini dayandırdı. Bir müddət sonra o,

işləri Duplesisə təhvil verdi. Onun iranlılarla münasibətlərdə çətinliyi yarandı. Nadir şah ondan İran dəniz donanmasının yaradılması üçün Bəndər-Abbasda dülgerlik emalatxanalarının yaratmasının istəmişdi, lakin Sis şirkətdən belə bir göstəriş almışdı ki, Kermandan yun almaqdan savayı heç bir iş görməsin. Nəticədə 1743-cü ildə limanı tərk etməyə məcbur oldu.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Fransa dövləti I Fransuanın dövründən Asiyada müstəmləkələr əldə etmək, şərqdə ticarətini genişləndirmək və nəhayət, Hindistana çatmaq üçün Səfəvi və Osmanlı imperiyaları vasitəsilə yol açdı. Bu məqsədlə Babe Ali ilə müqavilələr bağladı və Aralıq dənizində donanmasını gücləndirdi. Lakin bu yol təsəvvür olunduğu kimi onun məqsədlərini təmin etmədi və Səfəvi şahları və Osmanlı sultanları arasında siyasi rəqabətlər və hərbi çəkişmələr daim Fransa tacirlərinin asanlıqla şərq və qərb arasında səfərləri və mallarını rahatlıqla ünvana çatdırma bilmələrinə mane olurdu. Buna görə də fransızlar da başqaları kimi Omid-e Nik boğazını seçməyə məcbur oldular və onların bir neçə gəmisi müxtəlif illər ərzində Hind dənizinə çatdı, lakin burada da rahatlıq tapa bilmədilər, belə ki, onlar öz hüquqlarını müdafiə edən asiyalı yerlilərin etirazlarından əlavə onlardan əvvəl Asiyaya gəlmiş və bir sıra bazar və torpaqları işğal etmiş portuqal, ispan, holland və ingilislər kimi avropalıların rəqabəti və düşmənçiliyi ilə qarşılaşdılar. Təbiidir ki, əgər Fransa dövlətini himayəsi olmasaydı, yəqin ki bir qrup səyahətçi və tacir mühüm bir iş görə və Fransanın müstəmləkə siyasətində böyük rol oynaya bilməzdi. IV Henri öz siyasi və iqtisadi məqsədlərini həyata keçirtmək üçün ticarət şirkəti yaratmış bu dəstənin himayəsini öz öhdəsinə götürdü və 1 iyun 1604-cü il fərmanına görə Hindistanla ticarət inhisar və imtiyazını 15 il müddətinə həmin şirkətə həvalə etdi. Lakin bu imtiyaz və inhisardan heç vaxt istifadə edilmədi, çünki dəniz ticarəti üçün Fransanın ixtiyarında kifayət qədər gəmi, dənizçi və başqa vasitələr yox idi və qonşuları, yəni hollandlar və ispanlar özlərini onun siyasi və ticari rəqibi hesab edirdilər və nəinki yalnız onunla əməkdaşlıq etmək istəmirdilər, həm də Fransa nümayəndələrinin şərqdə fəaliyyətinə qarşı çıxır və kəskin şəkildə onlara mane olurdular. (7, 178)

XIII Luinin dövründə Şərqdə Fransanın siyasi və iqtisadi cəhətdən bütün problemləri və fəaliyyəti ilə yaxşı tanış olan və avropalıların bir-birinə münasibətdə qısqanclıq, onların Hindistan ticari şirkətlərinin tamahkarlığı, nümayəndələrinin asiyalı yerlilərlə xoşagəlməz rəftarından xəbərdar olan kardinal Rişelye Hollandiya və İspaniya qüdrətinin məhv edilməsi və Avropanın müxtəlif məmləkətlərində Avstriya səltənətinin sahiblərindən hər birinin hakimiyyətinə qarşı çıxmaqdan ibarət olan əsas siyasətinin bir hissəsini Avropadan Asiyaya yönəltmək və əhəlinin avropalı istismarçılardan narazılığından istifadə etməklə özündən əvvəlliklərin həyata keçirə bilmədikləri planı, yəni Fransa üçün şərqdə baza yaratsınlar – o, bir qrup keşişin dini təbliğat adı altında köməyi ilə həyata keçirtmək qərarına gəldi. Kardinal Rişelye çox yaxşı bilirdi ki, avropalıların Asiyada qüdrəti və nüfuzunu məhv etmək üçün Fars körfəzi ətrafında bir neçə ərəb əmiri və hind gücü yetərli deyil və onların vasitəsilə İngiltərə və Hollandiya dəniz qüvvələrini və o dövrdə Portuqaliya donanması ilə bir olan İspaniyanın məğlubedilməz donanmasını Hind dənizində məğlub etmək qeyri-mümkün idi. Deməli, kifayət qədər gücü və qoşunu ilə qalxıb Fransanın rəqiblərinin öhdəsindən gələ biləcək güclü bir dövlət axtarmaq lazım idi. Bu dövrdə Asiyada iki qüdrətli dövlət mövcud idi: biri Fransa dövləti ilə dostluq münasibətlərində olan Osmanlı dövləti – lakin öz şərq ərazilərinin böyük bir hissəsində Səfəvilər tərəfindən hücumla məruz qalan – Osmanlı dövləti Avropa dövlətləri ilə ixtilafı girib özünə yeni problem yaratmaq istəmirdi, digər tərəfdən, hind dənizində gəmiçilik ticari və nəhayət siyasi məsələlərə daha az diqqət yetirirdi və şərqdən qərbə və əksinə Osmanlı imperiyası yolu ilə daşınan mallardan nisbətən ağır keçid maliyyəsinin əldə etməsi ilə qane olurdu. O biri dövlət isə Fransa ilə heç bir əlaqəsi olmayan Səfəvilər idi. Bu dövlət Böyük Şah Abbasın peşəkarlığı, ağılı və söyləri ilə Gürcüstan, Qafqaz dövlətləri, Azərbaycan,

Kürdüstan, Bağdad, Mosul, Diyarbəkr və başqa yerləri türklərdən geri almışdı və özbəkləri Xorasandan qovmuşdu və çalışırdı ki, öz nüfuz və qüdrətini və xüsusilə xarici ticarətini dənizlərin o biri sahillərinə qədər genişləndirsin. Ədviyyat və hind mallarının Fars körfəzində bazarı, Səfəvilərin ixrac mallarının Hindistana alış-verişinin bir qrup avropalı tacirin əlində olması və bir qrup portuqal bir neçə gəmi və dənizçi ilə yalnız Səfəvi və Hindistanın ticarət mənafeələrinin çoxundan faydalanmaması, həm də Səfəvi ərazilərinin bir hissəsi, yəni Hörmüz adasını Fars körfəzində öz işlərini görmək üçün işğal etməsi, Osmanlı imperiyasını lərzəyə salan bir ölkəyə hədə-qorxu gəlməsi, onun tacirlərini öz mallarını ucuz qiymətə satmağa məcbur etməsi, onların mallarını baha qiymətə almağa vadar etməsini görmək həqiqətən də Şah Abbas üçün dözülməz idi. Bu onun üçün həqiqətən ağır idi ki, avropalı tacirlər Fars körfəzi vasitəsilə Səfəvilərlə ticarətə sövq etmək üçün Gilan ipəyini Səfəvilərin cənub limanlarında Aralıq dənizi limanlarına nisbətən daha ucuz satırdılar, müharibə dövründə Osmanlılar ümumiyyətlə səfəvi mallarının ölkələrindən keçmələrinə mane olurdular, sülh bağlandığı dövrdə də o qədər ağır maliyyə və qaydalar var idi ki, bəzi malların qiyməti həqiqi qiymətindən iki-üç dəfə baha başa gəlirdi. Türklərə qarşı Avropa dövlətlərinin hərbi, xüsusilə dəniz qüvvələrinin əhəmiyyəti və qərbin günbəgün inkişaf edən elminə yaxşı bələd olan Şah Abbas daim istəyirdi ki, avropalılarla əlaqələrini genişləndirib Rusiya və ya Qara dəniz yolu ilə Avropaya yeni yol açsın ki, daha Səfəvilərin ticarət malları Osmanlı imperiyasından keçmək məcburiyyətində qalmasın. Bundan əlavə, elə bir mövqeyə malik olmaq istəyirdi ki, portuqalları Səfəvi torpaqlarından qovub xaricilərin Fars körfəzində hər cür zorakılığına son qoysun. Lakin bu tədbirləri həyata keçirmək üçün təchiz edilmiş güclü dəniz qüvvəsinə malik olmaq lazım idi, amma o dövrdə təəssüf ki, Səfəvilərin belə bir gücü yox idi və Şah Abbas avropalıların düşmənçiliyi və bir-birinə qarşı qısqaneçlik və rəqabətindən istifadə edərək onların gəmilərinin köməyi ilə Səfəvi mallarını dünyanın ən uzaq bölgələrinə ixrac etməyi nəzərdə tuturdu. İstəyirdi ki, Hörmüz adasını portuqal qəsəbkarlarından alsın və öz planlarını həyata keçirtmək üçün onları bir-birinə qarşı qoysun. Bu məqsədlə Şah Abbas adətən Avropa millətlərinin nümayəndələrini böyük məmnuniyyətlə qəbul edirdi və hər birinə xüsusi imtiyazlar verirdi. Onları bu ərazilərdə ticarətlə məşğul olmağa, məskunlaşmağa sövq edirdi. Ruhanilərin, xüsusilə xristian keşişlərin xalq arasında və Avropa saraylarında siyasi və mənəvi nüfuzundan xəbərdar olduğu üçün onların hansı millət və təriqətdən olmasından asılı olmayaraq böyük hörmətlə qəbul edirdi və ölkənin müxtəlif bölgələrində onlara yer verirdi. (3, 123) Bundan əlavə, müxtəlif fərmanlar əsasında hər bir qrupa maddi və mənəvi yardımlar edib onlara dini mərasimlərin icra olunmasında azadlıq verirdi. Şah Abbasın bu ağıllı siyasəti və onun hakimiyyəti dövründə bərqərar olmuş tam təhlükəsizlik, bir tərəfdən, o dövrdə başqa dövlətlərdə az görünən misilsiz azadlıq və maddi mənafeələr digər tərəfdən xariciləri bu ölkəyə cəlb edir və onları maraqlandırır və bütün bunlar avropalıların dəstə dəstə bura üz tutmasına səbəb oldu. Hər bir millətin nümayəndələri daha çox gəlir və imtiyazlar qazanmaq üçün bir-birinin ətrafında birləşib öz rəqibləri qarşısında müqavimət göstərə bilmələri üçün öz dövlətlərindən himayə istəmək qərarına gəldilər. Nəticədə tədricən fərdlərin və ya şirkətlərin şəxsi və ya ticari əlaqələri (Səfəvilərlə) siyasi forma və xarakter aldı və hər bir millətin nümayəndələri çalışırdılar ki, öz məmləkətlərinin siyasətinin icraçısı olub şahın diqqətini cəlb etməklə daha böyük nüfuz və güc əldə etsinlər. Digər tərəfdən, Şah Abbasın şərq və qərbdə işğallarının şöhrəti Osmanlı sultanlarının zorakılığından cana gəlmiş Avropa padşahlarının Səfəvilərlə siyasi əlaqələr qurmağa, onların ümumi siyasətinə qarşı olmasına baxmayaraq, Şah Abbasın istədiyini həyata keçirtməyə təhrik edirdi. Belə ki, 1622-ci ildə ingilislər portuqallar və İspaniya sarayı ilə saxladıqları dost münasibətlərlə Şah Abbasın diqqətini çəkmək və Səfəvilər dövlətində öz mənafeələrini qorumaq üçün öz gəmiləri ilə Hörmüz adasını geri almaq

məqsədlə Səfəvi qoşunlarının portuqallarla apardığı dəniz müharibəsində iştirak etdilər. Bu müharibədə Səfəvi qoşunu qalib gəldi və portuqalları Hörmüz adasından qova bildi (7, 180)

Şah Abbas portuqalları Hörmüz adasından çıxartmaqdan ibarət olan birinci məqsədinə çatdıqdan sonra ikinci məqsəd, yəni Avropaya Rusiya və ya Qara dəniz vasitəsilə yeni yol açmaq fikrinə düşdü. Bu dövrdə Gürcüstan və bütün Qafqaz Səfəvilərin tabeliyində idi və Xəzər dənizi, Qara dəniz, Volqa çayı və nəhayət Rusiyaya çatmaq çox asan görünürdü. Digər tərəfdən, iranlı, rus, ingilis, polşa, alman və başqa yerlərdən olan tacirlər Səfəvilər dövlətini şimal tərəfdən Avropaya birləşdirən bütün yollardan keçib hər biri haqqında kifayət qədər məlumat təqdim etmişdilər. Buna görə də Səfəvi tacirləri və xüsusilə dünyanın ən uzaq bölgələri ilə əlaqəsi olan və daim mal idxal və ixrac edən erməni tacirlər üçün şimal tərəfdən Avropaya bir yol açmaq çətin deyildi. Lakin Şah Abbas dünyəvi siyasət baxımından bu yolun xüsusi və yalnız Səfəvilərə məxsus olmasındansa ümumi və beynəlxalq olmasını tərcih edirdi və beləliklə, başqa millətləri də bu işə daxil etmək niyyətində idi. Lakin Avropa dövlətlərinin dəniz qüvvələri və ingilislər, hollandlar, ispanların Hind dənizi və Səfəvilər dövlətində siyasi və ticari rəqabətlərinə dair məlumatı ilə güclərin balansını qorumaq nəzərindən qeyd edilən üç millətin Fars körfəzi və Asiyanın cənubunda olmasını lazım bilirdi və şimal yollarının ticarətini də onlara həvalə etmək istəmirdi, əksinə lazım gəldikdə şimal yolları vasitəsilə aparılması üçün cənub ticarətini də həvalə edə biləcəyi yeni bir rəqib axtarmağa meylli idi. Bu məqsədlə Şah Abbasın diqqəti fransızlara tərəf yönəldi, belə ki, Fransa səlib müharibələri dövründən hərbi gücü və maddi sərvəti baxımından şərqdə çox məşhur idi. Keşişlərin Papa hakimiyyətinə göstərdiyi yaxınlıq və dini etiqadlar baxımından dinin siyasətə hökm etdiyi bir dövrdə çox əhəmiyyətli idi. Bunlardan da ən önəmlisi o idi ki, Fransa Avropada Osmanlı sultanları ilə dost münasibətdə olan bəlkə də yeganə dövlət idi. Əgər ticari və siyasi mənafeələr xatirinə Səfəvilərlə yaxınlaşısaydı, çarəsiz türkləri tək qoymalı idi və bu hadisə Şah Abbasın xarici siyasətində böyük bir uğur hesab edilərdi.

Belə bir planı həyata keçirtmək üçün Şah Abbas Səfəvilərin xaricilərə düzgün təqdim edilməsinə və fransızlara ehtiram və himayədarlığa əsaslanan ağıllı siyasətin kölgəsində Fransanın siyasətçiləri, xüsusilə tacirlərinin maraqlarını Səfəvilərə tərəf cəlb etməyə nail oldu, belə ki, bir müddətdən sonra bir qrup Fransa dövlətini Səfəvilərlə siyasi və ticari əlaqələr saxlamadığına görə tənqid etdilər və bəziləri daha irəli gedərək sual etdilər ki, Fransa daim xristianlıq dünyasının düşməni olmuş və hal-hazırda da bütün Avropa millətlərinin nifrətini qazanmış Osmanlı imperiyası ilə dostluqdan nə qazanacaq. Yaxşı olmazdı ki, Osmanlılardan ayrılıb qüdrət və sərvətin mərkəzi və xristianların himayədarı olan qüdrətli Səfəvi imperiyası ilə dostluq əlaqələri yaratsın. Bir neçə nəfər də gizləndə Səfəvilərin böyükləri və siyasi nümayəndələri ilə qeyri-rəsmi müzakirələrə girdilər və Fransa və Səfəvi dövlətləri arasında dostluq müqaviləsinin bağlanması və Osmanlı sultanına qarşı ittifaqla bağlı öz addımları haqqında məlumatları və Səfəvilərin təkliflərini XIII Luinin sarayına göndərdilər. (7, 182)

Yuxarıdakı məlumatlar və dünyanın müxtəlif bölgələrindən şəxslər və xüsusilə katolik keşişləri vasitəsilə əldə etdiyi siyasi xəbərlər nəticəsində Kardinal Rişelye vəziyyətlə tamamilə tanış idi. O istəmirdi ki, Səfəvilərlə siyasi əlaqələrin qurulmasından gözlənilən mənafeələr ümidi ilə illər boyu Aralıq dənizində fransızların gəmiçiliyinin üstünlüyünü təmin edən Osmanlı ilə Fransa arasında dostluqdan keçsin. Digər tərəfdən, Səfəvilərin hərbi, siyasi, iqtisadi və nəhayət xarici ticarət –şərqdə Osmanlılara nisbətən üstünlüyünü inkar edə bilmirdi. Bununla yanaşı, açıq-aydın görürdü ki, Səfəvilər tərəfindən Hörmüz adası işğal olunduqdan və portuqallar Fars körfəzindən çıxdıqdan sonra tədricən qüdrət Fars körfəzi və Hind dənizində portuqal və ispanlardan ingilis və hollandlara keçir və Fransa bazası və onu müdafiə edə biləcək qüvvələr olmadığından yenə burada paysız qalırdı. Bu dövrdə də Aralıq dənizində gə-

miçilik dəniz oğrularının sayı artdığından Osmanlı imperiyasında ticarət yollarda təhlükəsizlik olmadığından çətinliklə qarşı-qarşıya idi. Fransızlar şərqə gedən başqa bir yol axtarışında idilər. Lakin Səfəvi hökuməti təklif edirdi ki, fransız tacirlər Aralıq dənizindəki gəmilər və Osmanlı imperiyasından keçmək əvəzinə Rusiya yolunu seçsinlər və mallarını Xəzər dənizi vasitəsilə Həştərxana aparıb oradan Volqa və Don çayları vasitəsilə Sanmişelə çatdırsınlar və qayıdanda da həmin yollardan istifadə etsinlər. Lakin Kardinal Rişlyenin fikrincə, sonuncu yol daha üstün idi, belə ki, birincisi, bu yol daha yaxın idi, ikincisi, şimal dənizinə çatmaq üçün Danimarkadan keçirdi və beləliklə, Fransa bu ölkə ilə daimi dostluq münasibəti qurub onun köməyi ilə Avropanın şimal ölkələrində və dənizlərdə İspaniya və Hollandiya ilə rəqabət apara bilərdi və Avstriya hakimiyyətinin narahatlığına səbəb ola bilərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev O., Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 342 s.
2. Vilayəti Əli Əkbər, Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi, Bakı, 1998.
3. Buşəhri İ.N. İran və Xəlic-e Fars. Tehran
4. Buşəhri İ.N. Nəzəri be İran və Xəlic-e Fars, Tehran
5. Buşəhri İ.N. Felat-e qarre və cəzayer-e Xəlic-e Fars, Tehran, 1338.
6. Xocəste M. Bəhreyn dər do qərn-e əxir. Şiraz, 1338.
7. Seyfəddin Qayemməqami, Rəvabet-e mənəvi və siyasi-ye iran və fəranse, cəld-e əvvəl, Tehran, 1349. 272.
8. Məsud Moradi, Fəranse və xəlice fars, s. 97-121, Tarixə rəvabete xareci, № 171, Theran, 1373, 216 s.
9. Nəsrulla Fəlsəfi, Siyasət-e xareci-ye iran dər douran-e səfəviyye, Tehran, 1342, 320 s.

ЗЕЙНАБ ХАТЕМЗАД
Докторант БГУ

Религиозная, торговая и консульская деятельность Франции в Персидском заливе длилась более 200 лет. Торговый центр Бандар Аббаса в 17-18 веках был активным. Однако, в 1770 году, после нападения афганских повстанцев, французская компания была развалена. Но деятельность французов в Иране продолжалась.

ZEYNAB HATEMZAD
PhD student of BSU

Religious, commercial and consular activities of France in the Persian Gulf lasted more than 200 years. In XVII-XVIII centuries Bandar Abbas' trade center was active. However, in 1770, after the attack of Afghan rebels, the French company was ruined. But the activity of the French in Iran continued.

Rəyçilər: t.e.d. İ.M.Məmmədov, t.e.d. Q.Ə.Əliyev
BDU-nun Türk xalqlarının tarixi kafedrasının 31 yanvar 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№5).